

SLOVO A SLOVESNOST

Časopis pro otázky teorie a kultury jazyka
založený v roce 1935 Pražským lingvistickým kroužkem
ročník 71 číslo 4

A journal for the theory of language and language cultivation
founded in 1935 by the Prague Linguistic Circle
volume 71 number 4

Vedoucí redaktor/ Editor-in-Chief: Petr K a d e r k a

Redaktorka anglických textů/ English Language Editor: Tamah S h e r m a n

Výkonná redaktorka/ Editorial Assistant: Eva H a v l o v á

Redakční rada/ Editorial Board: Tilman B e r g e r (Tübingen), Neil B e r m e l (Sheffield), Mirek Č e j k a (Brno), František D a n e š (Praha), Juraj D o l n í k (Bratislava), Jana H o f f m a n n o v á (Praha), Petr K a r l í k (Brno), Miroslav K o m á r e k (Olomouc), Alena M a c u r o v á (Praha), Olga M ü l l e r o v á (Praha), Jiří N e k v a p i l (Praha), Karel O l i v a (Praha), Patrick S é r i o t (Lausanne), Petr S g a l l (Praha), Ludmila U h l í ř o v á (Praha)

Vydává Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, veřejná výzkumná instituce
Published by the Czech Language Institute of the Academy of Sciences of the Czech Republic, a public research institution

Redakce/Address: Slovo a slovesnost, Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Letenská 4, 118 51 Praha 1, Czech Republic, tel. (+420) 225 391 441, e-mail <slovo@ujc.cas.cz>

Vychází čtyřikrát do roka/ Published quarterly

Toto číslo vyšlo v listopadu 2010/ This issue was published in November 2010

SLOVO A SLOVESNOST je citováno v databázích Arts and Humanities Citation Index, Social SciSearch, Journal Citation Reports/ Social Sciences Edition, Scopus, Linguistic Bibliography/ Bibliographie Linguistique, MLA International Bibliography, The Year's Work in Modern Language Studies, CEJSH, Bibliografia Językoznawstwa Slawistycznego, Bibliografie české lingvistiky.

SLOVO A SLOVESNOST is indexed/ abstracted in Arts and Humanities Citation Index, Social SciSearch, Journal Citation Reports/ Social Sciences Edition, Scopus, Linguistic Bibliography/ Bibliographie Linguistique, MLA International Bibliography, The Year's Work in Modern Language Studies, CEJSH, Bibliografia Językoznawstwa Slawistycznego [Slavic Linguistics Bibliography], Bibliografie české lingvistiky [Czech Linguistics Bibliography].

Elektronická verze časopisu **SLOVO A SLOVESNOST** je dostupná na internetové adrese/ The electronic version of **SLOVO A SLOVESNOST** is available at: <<http://www.cceol.com>> (Central and Eastern European Online Library).

Informace o předplatném podá a objednávky přijímá redakce Slova a slovesnosti a výhradní distributor firma MYRIS TRADE, s. r. o., P. O. Box 2, 142 01 Praha 4, tel. 234 035 200, fax: 234 035 207. Další distributorské firmy nejsou oprávněny titul v ČR šířit. Cena předplatného pro české předplatitele: 340 Kč.

Podávání novinových zásilek povolila Česká pošta, s. p., odštěpný závod Praha, čj. nov 6204/97 ze dne 1. 4. 1997. – Reg. č. MK ČR E 559.

Zahraniční předplatné vyřizuje výhradně firma Kubon & Sagner. Objednávky vyřizované jinými firmami nejsou v souladu se smluvními vztahy vydavatele a jsou šířeny nelegálně.

All foreign orders are processed exclusively by the agency: Kubon & Sagner, Buch Export-Import GmbH, D-80328, München, BRD, fax: 004954218-218. Foreign orders processed by other subscription agencies are not in compliance with the agreement between the publisher and the above mentioned agency and are distributed illegally.

Toto číslo je v prodeji v knihkupectví Fišer, Kaprova 10, 110 00 Praha 1, tel. 222 320 730, v prodejně Academia, Na Florenci 3, 110 00 Praha 1, tel. 224 814 621, v prodejně Academia, Národní 7, 110 00 Praha 1, tel. 224 240 547 nebo Václavské nám. 34, 110 00 Praha 1, tel. 224 223 511.

Sazba: Marcela Hladíková. Tiskne PBTisk Příbram, Dělostřelecká 344, 261 01 Příbram 1.

© Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

Monotematické číslo / Special Issue

Perspektivy kognitivní (etno)lingvistiky Prospects for Cognitive (Ethno)linguistics

Hostující editorka / Guest Editor:

Irena Vaňková

Univerzita Karlova v Praze / Charles University in Prague

Jazykový obraz světa a kreativní text

ANNA PAJDZIŃSKA – RYSZARD TOKARSKI

The place of creative texts in the linguistic picture of the world

ABSTRACT: In this paper, it is claimed that the artistic vision of the world is not very different from the linguistic picture of the world and that creative use of language (i.e. artistic or journalistic texts, advertisements, or even colloquial texts) can contain valuable, indeed, sometimes fundamental data for a reconstruction of the conceptual system encoded in the language. Examples of texts are provided, thanks to which one can verify hypotheses constructed on the basis of systemic facts and which draw attention to an aspect of the linguistic picture of the world. When creative uses are taken into account, semantic components inconspicuous in the general variety of the language surface, and the semantic openness of linguistic expressions is revealed – this openness is correlated with the openness of human thinking about the world. Textual connotations, merely individual at face value, usually have a clear motivation because a semantically interpretable utterance must be derived from linguistic and cultural knowledge. Situations in which the text is the only justification of unconventionalized semantic components are very rare.

Key words: semantics, linguistic picture of the world, creative text, semantic connotation

Klíčová slova: sémantika, jazykový obraz světa, kreativní text, sémantické konotace

Současná lexikální sémantika stojí před dilematem: má se snažit v popisu co nejméně přiblížit k invariantnímu významu slova v jazyce, anebo má být disciplínou plně operativní, tj. ukazující možnosti a hranice významových transformací slova v konkrétním textu? A může vlastně na sémantické napětí, které vzniká při každém individuálním užití jazyka, rezignovat? S jistým zjednodušením by se toto dilema dalo převést na otázku: sémantika jazyka, anebo sémantika textu? Taková otázka s sebou nese hned i další. Máme pokládat za kritérium verifikace sémantických rysů slova především (a snad pouze?) fakta jazyková, opakující se, konvencionalizovaná, anebo mohou být základem pro tuto verifikaci i slovní spojení nekonvencionalizovaná, individuální či idiolektická, anebo dokonce mimojazykové informace, tedy takové, které pocházejí z jiné sféry znalostí o světě, než je jazyk? Přijetí prvního badatelského stanoviska přináší v praxi imanentní popis jazyka, omezený v rovině sémantiky výrazu na lexikální význam a nejsilnější konotace. Vykročení za ustálená a opakující se jazyková data, nebo dokonce využití mimojazykových informací sice takto vytvářené interpretace zbavuje pevného empirického základu, na druhou stranu však umožňuje zviditelnit i konotace sice slabé, nezřetelné, ale z hlediska určitého textu nebo skupiny textů důležité.

Takto formulované otázky zároveň poukazují k problému, jak vlastně chápat pojem jazykový obraz světa, a také k možnostem využití kreativních textů (zvláště uměleckých, ale též některých publicistických, reklamních nebo i textů pocházejících z běžné komunikace) při rekonstrukci tohoto obrazu. Vyjděme předběžně z postulátu, že jazykovým obrazem světa budeme rozumět:

„souhrn zákonitostí obsažených v kategoriálních vztazích gramatických (morfológických, slovo-
tvorných i syntaktických) i v sémantických strukturách lexika, které ukazují pro daný jazyk spe-

cifické způsoby vidění jednotlivých součástí světa, ale pak i obecněji vzato chápání celku světa, jeho organizace, hierarchie, která v něm vládne, i hodnoty, jež dané jazykové společenství akceptuje“ (Tokarski, 2001, s. 366).

Naše další úvahy se budou týkat především lexikální roviny jazyka, a v tomto rámci pak konkrétně sémantického obrazu slova jako mikrostruktury korespondující s tím, jak uživatelé jazyka dané lexikální jednotce rozumějí, jaké obsahy jí konvenčně připisují; budeme se však věnovat i tomu, k jakým významovým posunům může u této jednotky docházet.

Tradiční koncepce se stavěly k problému sémantické ohraničenosti jednotky velmi ostře. Neslo to s sebou nutnost stanovit relativně stabilní soubory jazykově relevantních rysů a pečlivě je odlišit od (z podstaty věci) ničím neohraničitelných znalostí encyklopedických, jaké může mít ve spojení s danými denotáty každý jednotlivý uživatel jazyka. Za kritérium sémantické relevance se pokládalo „zjazykovění“ uvažovaných součástí významu, tj. možnost prokázat jejich důležitost na základě různých operací, jež lze provádět ve sféře jazykového systému. Jako užitečná se v tomto směru ukázala fakta z oblasti sémantické a slovo-
tvorné derivace, frazémy s čitelnou sémantickou motivací, v jisté míře též přísloví (jsou-li současnému uživateli jazyka opravdu známá), a konečně i výsledky různých sémantických testů.¹

Badatel, který tuto metodu popisu akceptuje a nevychází za její hranice, se ocitá ve zvláštní situaci. Velmi jasná kritéria pro verifikaci významových rysů mu dovolují zřetelně ukázat to, co je v jazyce nápadné, co se nabízí jako sémanticky relevantní. Z odborného hlediska to má neocenitelnou hodnotu. Avšak současně míváme při takovéto analýze pocit, že v ní něco důležitého chybí, a to přinejmenším ze dvou důvodů.

Za prvé zůstává mimo sféru zájmu celé bohatství slabých, textových konotací, neboť těmito badatelskými postupy nelze zachytit součásti významu sice nekonvencionalizované, ale důležité z hlediska textového, ty, při jejichž interpretaci se odvoláváme na introspekci.

Za druhé v tomto přístupu chybí zřetel k faktu, že všechny sémantické rysy, které popis odhalil, nemají stejný status, stejnou důležitost, ale že jsou jistým způsobem hierarchizovány. Zamysleme se třeba nad jednoduchým příkladem konotací lexému *stońce* (slunce). Výše připomenuté derivační vlastnosti, polysémie i setřená metaforika a frazémy (např. *stoneczny uśmiech*, *s. spojrzeńie* – slunečný úsměv, *s. pohled*, *stońce komuś zaświeciło* – slunce někomu zaskvítilo, „podařilo se mu něco dobrého“, *grzać się w stońcu czyjegoś szczęścia* – hrát se v slunci něčího štěstí, *stońce* – slunce, a ještě častěji umocňující deminutivum *stoneczko* – sluníčko jako pozitivní epiteton určené milované osobě nebo konečně formulace častá v různých gratulacích *dużo stońca* – hodně slunce) svědčí o tom, že *stońce* konotuje celou paletu pozitivně hodnocených obsahů: „radost“, „štěstí“, „pozitivní vliv na svět a lidi“ ap. Avšak v současné reklamě, přesněji

¹ Většina způsobů, jak prokázat sémantickou relevanci určitých významových komponentů (kromě testů zjišťujících jejich vzájemnou rozpornost, zástupnost aj.), se soustřeďuje na konotační rysy, a tedy na rysy slabě ustálené, neostře jak co do stupně jazykové stabilizace, tak co do ohraničenosti jejich rozsahu. Šíře o podstatě sémantických konotací a metodách jejich odkrývání srov. Jordanskaja – Mieleczuk (1988).

řečeno v některých reklamách na kosmetiku, se objevuje ještě další motiv, nový, cizí a v běžném povědomí ustálený jen slabě, konkrétně motiv ohrožení. Celá série sloganů propagujících opalovací krémy se odvolává k těm konotacím výrazu *slunce*, které je možné s určitým zjednodušením charakterizovat jako ‚nebezpečí, ohrožení‘, např. *Nie rezygnuj ze słońca!* (Nerezignuj na slunce!) (zde je implikována podmínka, že nebezpečné působení slunce bude neutralizovat propagovaný krém), *Bezpieczne słońce z Kolastyną* (Bezpečné slunce s Kolastinou) nebo slogan s maximálně kondenzovaným obsahem *Zaprzyjaźnij się ze słońcem!* (Spřátel se se sluncem!). Polemika s pozitivním obrazem slunce, který je v jazyce silně ukotven, se v posledním sloganu neuskutečňuje přímo, ale díky obsahům presuponovaným slovesem *zaprzyjaźnić się* (spřátelit se): to implikuje, že stav, který onomu spřátelení předchází, může být maximálně neutrální, ale reálně je spíše špatný. Teprve detailnější analýza polské frazeologie ukazuje, že vedle kolokací potvrzujících pozitivní konotační dominantu výrazu *słońce* fungují kdesi ve druhém plánu i spojení, která se vztahují k jeho negativnímu působení, např. *ostre, oślepiające, prażące słońce* (ostré, oslepující, pražící, pálicí slunce); *spalony, wypalony, oślepiony, rażony słońcem* (spálený, vypálený, oslepený, zasažený sluncem) nebo také *słońce pali, piecze, dopieka, praży żywym ogniem* (slunce pálí, peče, připéká, praží jako živý oheň).

Jsme tedy v situaci, kdy v souvislosti s určitým lexémem figurují v běžném jazykovém povědomí dva možné proudy konotací, které se však liší stupněm ustálenosti a intenzity. Dominují konotace pozitivně hodnotící, relativně jednoduše vysvětlitelné, a to i v případě, že se omezíme pouze na standardní metody verifikace. Naproti tomu možné konotace ‚nebezpečí, ohrožení‘ mají mnohem nižší, anebo dokonce minimální stupeň jazykové konvencionalizace. A ačkoli stopy těchto konotací lze při hlubších sondách nalézt i v opakujících se, systémových jazykových jevech, mnohem silnějším signálem jejich významové relevance se stává, snad zdánlivě paradoxně, text aktualizující, který běžné vidění světa ustálené v jazyce doplňuje, anebo s ním dokonce polemizuje.

Věc se ještě více komplikuje v případě, kdy je u daného textu potřeba stanovit relevanci určitého konotačního rysu nebo souboru rysů, ale v jazykovém systému formální ukazatele jejich existence (ve smyslu výše uvedeném) chybí. S takovou situací se setkáváme dosti často v uměleckých textech. Je tomu tak i v případě synestetické metafory *blękitne milczenie* (modravé mlčení) v básni *Rozmowa bez kresu* (Rozhovor bez hranic) Artura Marii Swinarského:

A kto wieczorem przygarnia tę trwogę
I żmudnie uczy rozmawiać z Bogiem?
Bruzdy przedłuża kto nieskończenie
W rajski fiolet, w blękitne milczenie,
By wzrok, co wypłowiwał, na widnokręgach
Poił się zorzą i nieba osiągał?

Kdo k sobě večer přitulil ten strach,
A těžce učí mluvit s Bohem v tmách?
Vrásky kdo prodlužuje k neskončení
V nebeskou violet, v modravé mlčení,
Aby se zrak, až vyplave, po horizontu táhl
Opojen červánky a na nebe si sáhl?

Není to výjimečný příklad. Podobné významové odstíny *blękitu* (modře, blankytu) můžeme snadno najít i v mnoha jiných básnických kontextech, např. v básni *Modlitwa* (Modlitba), kterou napsal Jerzy Liebert:

Panie, który mnie ciszą poisz i karmisz blękitem,
I gwiazdy mi otrząsasz, księżycze z jabłoni,
I Twój wieczór mi dobry dobrą łąką dzwoni,
I niebem gwiazdy nocą przesiewasz, jak sitem. –

O, zabierz z słów mych smętnych, jak sznur ptaków lotnych,
Tę tęsknotę blękitną i marzeń mych męstwo,
Oczu – zwątpienie wieczne i ludzkie – wilgotnych,
Wszak, Panie, z tego świata jest moje królestwo.

Pane, který mne sytíš modří a ticho dáváš pít,
A hvězdy mi setřásáš, měsíce z jabloní,
A dobrý večer tvůj mi dobrou loukou zvoní
A nebem v noci prosiváš hvězdy jak sitem sít. –

Ó, vezmi z mých slov smutných jak šňůra tažných ptáků
Tu modrou tęsknotu i touhy odhodlané,
Z mých očí věčnou lidskou pochybnost i slzy,
Mé království je přece z tohoto světa, Pane.

Sémantik v takovém případě stojí před problémem. Četné kontexty ukazují nutnost zohlednit v popisu celou škálu významových konotací (v případě *modře* – *blankytu* to jsou konotace od ‚emocionálního klidu‘ až po ‚rezignaci‘ a ‚smutek‘), avšak formální ukazatele takových sémantických rysů v jazyce chybí. Na pomoc tedy přicházejí fakta z široce chápané kultury. Tato fakta jsou tvořena bohatými mimojazykovými zkušenostmi, které se týkají asociací odkazujících k různým objektům světa, nikoli pouze autonomně chápaného jazyka: do jazykové sémantiky se však mohou promítat i ony.²

Je už snad jasné, proč nás neuspokojuje významová definice slova omezená na minimální soubor nutných a postačujících rysů. Taková definice sice umožňuje odlišit významy jednotek vzájemně sémanticky blízkých, ale obvykle nespĺňuje jeden ze základních požadavků: neumožňuje interpretovat sémantické modifikace slova v textu. Je nastavena tak, aby zpřístupnila pevné sémantické jádro, složené z těch vlastností, které mají nejvyšší stupeň ustálenosti a fungují jako rysy kategorizační a diferenciatní, avšak nebere už v potaz rysy tradičně označované jako sémantické konotace, tedy ty, které jsou dány působením nejrůznějších kulturních činitelů. Ukazuje se tak sice, co je ve významu slova maximálně stabilní, ale už se do něho nezahrnují kontextové inovace, tedy rysy z hlediska systému fakultativní. Ze dvou možných typů významových definic – tj. definice zaměřené na stabilní jazykový systém a definice zaměřené na text v jeho maximální sémantické rozrůzněnosti – tedy vybíráme typ druhý. Přemýšlejme však, jaké to má konsekvence.³

² Srov. např. psychologickou koncepci barev navrženou Goethem (1981). Více o motivovanosti sémantických konotací včetně modré barvy (srov. *blękit*) prostřednictvím různých kulturních dokladů (od archeologických vykopávek, folkloristických dat, malířské nauky o barvách – koloristiky, liturgických barev katolické církve až po klasickou či lidovou medicínu nebo současnou paramedicínskou chromoterapii) srov. Tokarski (2004).

³ Dva různé cíle sémantického popisu slova, tj. uchopení jeho stabilních kódových hodnot a odkrytí kontextové otevřenosti jeho významu, s sebou nesou i terminologickou rozrůzněnost: popis prvního typu lze charakterizovat jako sémantickou definici v užším smyslu slova, popis druhého typu jako explikaci (srov. Bartmiński – Tokarski, 1993).

Přijetí takového předpokladu jako východiska k dalším úvahám je úzce spojeno se dvěma zásadními otázkami. První z nich je definiční model schopný představit ty obsahy spojené se slovem, které jsou sice opakovatelné, jsou však nepříliš zřetelné a nesnadno uchopitelné, zvláště při použití standardních metod verifikace sémantických rysů.⁴ Druhou otázkou je pak zvláštní role kreativních, nestandardních textů při konstrukci takového pokud možno úplné významové definice slova a poté v rekonstrukci jazykového obrazu světa vůbec. Na tento druhý problém se soustředíme v další části článku.

Jsou plný, sémanticky otevřený obraz slova, zohledňující různá kontextová ukotvení, a jazykový obraz spjatý s tímto slovem dvě zcela různé, v podstatě na sobě nezávislé lingvistické kategorie, anebo je definice zohledňující kreativní potenci slova v textu nezbytnou podmínkou popisu jazykového obrazu určitého fragmentu mimojazykové skutečnosti?

První stanovisko reprezentuje Renata Grzegorzycowa:

„Literární tvorba, zvláště pak tvorba básnická, zprostředkovává svébytné básníkovo vidění světa, které je odlišné od vidění běžného. Děje se tak samozřejmě díky specifickému využití jazykového systému, spočívajícímu v překračování standardních významů i běžné spojitelnosti, jak je odráží obvyklé vidění světa. ... Lze říci, že jde o zvláštní obraz světa, který je obsažen v jazyce básníka, ale možná by bylo vhodné mluvit o poetické vizi světa vyjadřované za pomoci zvláštního zacházení s jazykem, které překračuje normu. V každém případě představuje tento jev něco úplně jiného, než jsou fakta zmiňovaná výše, a bylo by tedy lepší ve vztahu k tomuto typu jevů termínu ‚jazykový obraz světa‘ neužívat a ponechat si ho pouze pro fakta systémová.“ (Grzegorzycowa, 1990, s. 47)

Tato myšlenka byla zformulována téměř před dvaceti lety, kdy byly polské výzkumy jazykového obrazu světa v samých začátcích. Od té doby jsme věnovali kreativním textům mnoho pozornosti, a dovoluujeme si tedy formulovat tezi odlišnou.

Kreativní texty, zvláště umělecké, mohou být cenným, v některých případech dokonce základním materiálem pro badatele usilující rekonstruovat pojmový systém ustálený v jazyce a mohou být rozmanitě využívány. Každá výpověď, i ta nejneobvyklejší, se přece opírá o běžný jazyk. Její intersubjektivní srozumitelnost (produktorem předpokládána!) je dána souhrnem různých odkazů k jazykově-kulturním znalostem, které jsou uživatelům daného jazyka společné. Situace, kdy jsou netypické významové komponenty ustaveny pouze textem samým, jsou velmi řídké. Kreativní texty tedy mohou usnadnit verifikaci hypotéz vytvořených na základě analýzy systémových, konvencionalizovaných faktů, anebo dokonce nečekaně obrátit pozornost badatele k určitému aspektu jazykového obrazu světa. K dosavadním příkladům přidejme následující.

⁴ S ohledem na omezený rozsah tohoto článku se nebudeme zabývat otázkou definičního modelu, který by zohlednil i slabé konotace, realizované pouze v některých kontextech. Zájemce odkazujeme na vybrané práce autorů lublinského lingvistického centra, které se věnují problémům spojeným s definicí slova v básnickém textu: Pajdzińska (1998), Pajdzińska – Filar (1999), Piekarczyk (2004), Kępa-Figura (2007). O vývoji pojetí sémantické konotace od koncepcí strukturalistických ke kognitivním aspektům zkoumání významu, o místě slabých konotací v pojmovém modelu slova, o zásadě vnitřní motivace (předvídatelnosti) i o textotvorném profilování srov. Tokarski (2008).

V polském rozhlasu bylo poměrně dlouho slyšet – jako pobídku k poslechu vysílání – slogan: *Życ bardziej, wiedzieć więcej*. (Žít více, vědět víc.). Neobvyklá spojitelnost slovesa *żyć* (žít) signalizuje, že je toto slovo sémanticky mnohem bohatší, než by vyplývalo z jeho lexikografické definice. Ve zmíněném kontextu se realizuje nejen slovníkový význam ‚být, existovat, být naživu/živ‘, ale jsou tu aktualizovány i konotační rysy vycházející z gradace: ‚aktivně, intenzivně zakoušet‘, ‚mít možnost vlastního rozhodování, konání, seberealizace‘. Chápání života spíše v kategoriích agentních než procesuálních (natož statických) není charakteristické jen pro citovaný slogan, četné důkazy nalezneme i v běžné polštině, např. konstrukce *żyć czymś* (žít něčím, ‚být něčím absorbován, být něčím pohlcen‘), pravidelně tvořená spojení typu *życie polityczne, artystyczne, naukowe* (politický, umělecký, vědecký život), charakterizující lidskou činnost v nějaké oblasti, konvencionalizované metafory typu *coś tętni, huczy, wre życiem* (něco tepe, hučí, vře životem), exponující množství projevů aktivity, nebo frazeologismy: *ktoś tryska życiem* (z někoho tryská život, ‚někdo je radostný, energický, dynamický‘), *ktoś jest pełen życia* (někdo je plný života, ‚někdo má živou povahu, je stále připraven k činnosti‘), *z życiem* (se životem, ‚čile, s temperamentem‘). Uvedený slogan do této řady výborně zapadá.

Poslední část básně Wisławy Szymborské *Widok z ziarnkiem piasku* (Pohled se zrnkem písku) mluví takřka přímo o naší konceptualizaci světa:

Czas przebiegł jak posłaniec z pilną wiadomością.	Čas proběhl jak posel s naléhavou zprávou.
Ale to tylko nasze porównanie.	Ale to je jenom příměr, náš.
Zmyślona postać, w mówiony jej pośpiech,	Smyslená postava, její spěch předstíraný
a wiadomość nieludzka.	a zpráva nelidská.

Toto básnické přirovnání vypadá originálně, ale vychází z pojmové metafory ČAS JE POHYBUJÍCÍ SE PŘEDMĚT, která se v polštině projevuje v podobě mnoha konvencionalizovaných metaforických vyjádření, např. *czas płynie, biegnie, leci, pędzi, wleczę się, ucieka, nadchodzi, zbliża się, przyjdzie czas na coś, czas jakby się zatrzymał* n. *stanął, z biegiem czasu, upływ czasu, wyścig z czasem, spędzić czas* (čas plyne, běží, letí, pádí, vleče se, utíká, nadchází, blíží se, přijde čas na něco, čas jako by se zastavil / zůstal stát, závod s časem, strávit [„utratit“] čas). Jedna z takových metafor se vyskytuje i v části básně, která citovaným veršům předchází: *mija jedna sekunda* (míjí jedna sekunda). Čas bývá také personifikován, srov. např. *duch czasu, czas nagli, leczy* (duch času, čas běží, léčí); jako zosobnění mohou být konkretizována také některá z výše uvedených slovních spojení. Metaforičnost konvenčních způsobů mluvení o čase si však v každodenním životě neuvědomujeme, protože jsou plně integrovány do naší kultury i do jazyka; je to základní způsob vyjádření – v tom smyslu, že nezastupuje žádné výrazy doslovné.⁵ Szymborska tuto metaforičnost dobývá na povrch z konvenčního slovního spojení tím, že klade do jeho sousedství poetickou relizaci téže pojmové metafory. A aby toho nebylo málo, dvakrát jsou zde opakována slova *ale to tylko nasze*

⁵ Nanejvýš lze jedno metaforické vyjádření nahradit jiným, které představuje realizaci odlišné pojmové metafory, protože v polštině existují vedle sebe různé způsoby konceptualizace času. Více k tomuto tématu srov. Pajdzińska (1995).

(*trzy sekundy / porównanie*) (ale to jsou jenom naše [tři sekundy] / ale to je jenom náš [příměr]). Přivlastňovací zájmeno koresponduje s osobním zájmenem *my* a následuje po vymežovací částici, spojka vyjadřuje kontrast či protikladnost – a to vše zvýrazňuje kontrast mezi světem a způsobem, jak svět chápou lidé.

V tomto kontextu má zvláštní závažnost i adjektivum, které celou báseň uzavírá. *Nieludzki* (nelidský) má v polštině dva významy, oba hodnotící: ‚nikoli takový, jaký by měl charakterizovat člověka a vztahy mezi lidmi, krutý, nelítostný‘ a ‚nikoli takový, jaký je vlastní člověku, přerůstající možnosti, síly člověka‘; slovtvorná stavba ovšem evokuje spíše význam ‚netýkající se člověka, lidí, nepatřící k člověku‘. Takový sémantický vývoj je nepochybně projevem antropocentrismu; a to je jedna z nejdůležitějších kategorií obrazu světa, přítomného nejen v polštině. Člověk sám sebe vnímá jako dobrou bytost, jako nejcennější součást světa – a právě toto přesvědčení je uloženo i ve významové struktuře uvedeného adjektiva. Evaluativní funkce výrazu se realizuje rovněž v kontextu poetickém: zpráva dostává charakteristiku ‚ukrutná, nelítostná‘. Nezapomeňme také, že adjektivum je zde součástí přirovnání: za prvé nepřímou charakterizuje působení času (příčemž se jako podstatný jeví jak význam hodnotící, tak i strukturní), za druhé pak – díky vyjádření *to tylko nasze porównanie* (to je jen náš příměr) – vyjevuje jednoznačně naši lidskou perspektivu nazírání i hodnocení.

Připomenutou konceptualizaci času jako pohyblivého předmětu evokují také poetická syntagmata Mieczysława Jastruna *ta wielka czysta kropla nocy* (ta velká čistá kapka noci) a Zbigniewa Herberta *dni jak krople ciężkie krople* (dny jak kapky těžké kapky), i když se při prvním čtení sémantická souvislost tohoto typu recipientovi nenabízí. Není to nic zvláštního – autoři jen zvolili odlišnou subkategorizaci než Wisława Szymborska. Tentokrát je čas konkretizován jako kapalina, ale v básních se neobjevují slovesa pohybu *płynąc* (plynout) nebo *upływać* (uplývat). Velkou názornost takových vyjádření – kromě nepřítomnosti intertextuálních vztahů – je možno vysvětlit jedině sdílením jazykově-kulturních znalostí. Tím, že básníci berou do hry název ‚přirozené‘ jednotky objemu kapaliny – *kropla* (kapka), vyjadřují nepřímou i jisté komponenty přítomné v sémantických obrazech dne a noci: ‚partitivnost‘ (jak noc, tak i den jsou součástmi čtyřadvaceti hodinového denního cyklu a malými částeczkami nezměrného času) a ‚bytí jednou z mnoha takových ‚dávek‘ času‘ (tuto ne-jedinečnost vyjevují také standardní spojení: *dzień w dzień, noc w noc, co dzień, co nocy, po nocach, nocie i dni, dniami i nocami* – den co den, noc co noc, každý den, každou noc, po nocích, noci a dny, dnem i nocí).

Kreativní texty však nejen zvýrazňují či potvrzují to, k čemu by badatel zkoumající jazykový obraz světa stejně dospěl i na základě jazykových faktů s velkým stupněm ustálenosti. Mohou se navíc výrazně zasloužit o plnější rekonstrukci konceptuálního systému daného jazyka vlastní, protože konvencionalizovaná fakta nevytvářejí vždy zcela kompletní obraz celku. Kdybychom se např. omezili na systémové údaje, sémantický obraz *poniedziałku* (pondělí) by byl velmi chudý. Slovníky tento výraz chápou jako označení prvního dne týdne, dne mezi nedělí a úterkem – a stejným způsobem jsou definovány i všechny ostatní názvy částí týdenního cyklu. Určitý charakteristický rys

přináší výraz *szewski poniedziałek* (ševcovské pondělí), den následující po svátku spojený s absencí v zaměstnání, obvykle z důvodu opilosti⁶, ale to nám nedává odpověď na otázku, proč titul filmu *Nie lubię poniedziałków* (Nemám rád pondělí) Poláky nijak nepřekvapuje. Mnohem bohatší obraz tohoto dne vytváří Ewa Lipska v básni *Początek tygodnia* (Začátek týdne):

Poniedziałek nie jest
obowiązkowym dniem
a jednak aerobik
rozwiesza nasze ciała
na rytmicznej jawie.
Przekradamy się
przez biura meldunkowe
gdzie potwierdzamy
swoją teoretyczną obecność.

...
I żadnym obowiązkiem
nie jest
być przykładem dla wtorku
i łatwowiej ortografii
nowego tygodnia.

Pondělí není
povinný den
ale stejně aerobik
rozvěšuje naše těla
na rytmickou skutečnost.
Krademe se
přihlašovacími úřady
kde potvrzujeme
svou teoretickou přítomnost.

...
A žádnou povinností
není
být příkladem pro úterý
a lehkověrný pravopis
nového týdne.

V celém textu se *pondělku* přisuzují sémantické rysy ‚špatný‘, ‚nežádoucí‘. Už první dva verše podávají návrh, že by pondělí snad mohlo nebýt, a postupně je v textu spojováno s nucením k fyzické aktivitě (*aerobik* se vztahuje k sekundárnímu významu slovesa *gimnastykować się*, ‚vkládat do něčeho mnoho úsilí a přemáhat četné obtíže, aby člověk něco vykonal‘) a s nutností podrobit se vnějšímu, společensky stanovenému řádu (srov. *biuro meldunkowe* – přihlašovací úřad, *ortografia* – pravopis). Nechuť k tomuto dni nemá pouze individuální charakter, subjekt básně je kolektivní. K nedostatku psychické či duchovní angažovanosti lidí se zde poukazuje různým způsobem: v první části se mluví pouze o *ciałach* (tělech), ale vykonavatelem činnosti tu není – navzdory očekávání, motivovanému naším antropocentrismem – člověk; v následující části je *obecność* (přítomnost) opatřena epitetem *teoretyczna* (teoretická), a navíc sloveso *przekradac się* (krást se) implikuje touhu subjektu zůstat nezpozorován. Pro porozumění důvodům, proč je vlastně pondělí hodnoceno negativně, jsou zřejmě nejpodstatnější slova *aerobik rozwiesza nasze ciała na rytmicznej jawie* (aerobik rozvěší naše těla na rytmickou skutečnost); ta totiž nepřímou kladou tento den do opozice k období, které mu předchází (neboť ve významu slovesa vystupuje významový komponent ‚počátek‘). Ve vztahu ke skutečnosti (*jawa*) stojí v opozici spánek a sen (*sen*), spojující se jednak s odpočinkem, klidem a svobodou, jednak se sněním a krásou. Právě tyto hodnoty lidem chybí, když se v pondělí neochotně vracejí ke svým každodenním povinnostem.

Vztah mezi jazykovým obrazem světa a kreativními texty tedy představuje oboustrannou závislost. Nejenže se do textů promítá pojmová struktura uložená v daném

⁶ Srov. v češtině *modré pondělí*. (Pozn. překl.)

jazyce, ale také naopak: tyto texty mohou být užitečné při rekonstrukci jazykového obrazu světa. Díky nim můžeme proniknout k soudům o světě, jež jsou „vepsány“ do jazyka, mnohem rychleji a efektivněji než při analýze systémových, konvencionalizovaných faktů. A co víc, sémantický obraz, který představuje slovo v kreativním textu, může být součástí obrazu světa vlastního polštíně. Takový text dovoluje ukázat transformace slova, jež jsou v běžném jazyce málo zřetelné, a poskytuje tak důkazy významové otevřenosti jazykových výrazů. Tato významová otevřenost koresponduje s otevřeností lidského myšlení.

Obohacení výzkumů jazykového obrazu světa o pozorování kreativního užití jazyka by však nemělo vést – a to bychom chtěli silně zdůraznit – k pouhému hromadění dvojího typu jazykových údajů: systémových a textových. Aby bylo možné textově relevantní sémantické komponenty uznat jako součást jazykového obrazu světa, musí mít ve významové struktuře slova každý z nich své místo, musí pro něj být v rámci této struktury nalezena logická motivace.

Z polského originálu přeložila Irena Vaňková.

LITERATURA

- BARTMIŃSKI, J. – TOKARSKI, R. (1993): Definicja semantyczna: czego i dla kogo? In: J. Bartmiński – R. Tokarski (eds.), *O definicjach i definiowaniu*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 47–61.
- GOETHE, J. W. (1981): *Wybór pism estetycznych*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- GRZEGORCZYKOWA, R. (1990): Pojęcie językowego obrazu świata. In: J. Bartmiński (ed.), *Językowy obraz świata*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 41–49.
- JORDANSKAJA, L. – MIELCZUK, I. (1988): Konotacja w semantyce lingwistycznej i leksykografii. In: J. Bartmiński (ed.), *Konotacja*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 9–34.
- KEPA-FIGURA, D. (2007): *Kategoryzacja w komunikacji językowej na przykładzie leksemu PTAK*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- PAJDZIŃSKA, A. (1995): Dzieci Heraklita (poeci o czasie). In: A. M. Lewicki – R. Tokarski (eds.), *Kreowanie świata w tekstach*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 89–103.
- PAJDZIŃSKA, A. (1998): Profilowanie w tekście poetyckim. In: J. Bartmiński – R. Tokarski (eds.), *Profilowanie w języku i w tekście*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 343–353.
- PAJDZIŃSKA, A. – FILAR, D. (1999): Językowy obraz świata a teksty poetyckie. In: B. Greszczuk (ed.), *Język, teoria, dydaktyka*. Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, s. 187–196.
- PIEKARCZYK, D. (2004): *Kwiaty we współczesnym językowym obrazie świata*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- TOKARSKI, R. (2001): Słownictwo jako interpretacja świata. In: J. Bartmiński (ed.), *Współczesny język polski*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 343–370.
- TOKARSKI, R. (2004): *Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- TOKARSKI, R. (2008): Konotacja a problemy kategoryzacji. In: A. Dąbrowska (ed.) *Język a kultura, 20: Tom jubileuszowy*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 143–161.

PODSUMOWANIE

Językowy obraz świata a tekst kreatywny

Autorzy artykułu polemizują z sądem, iż artystyczna wizja świata jest zasadniczo odmienna od językowego obrazu świata, i stawiają tezę, że kreatywne użycia języka (czyli pewne teksty artystyczne, reklamowe, publicystyczne, a nawet potoczne) mogą być cennym, niekiedy wręcz podstawowym materiałem dla badaczy starających się odtworzyć system pojęciowy utrwalony w języku. Na przykładach pokazują, że teksty takie mogą ułatwiać weryfikację hipotez budowanych na podstawie analizy faktów systemowych oraz zwracać uwagę na jakiś aspekt językowego obrazu świata. Czasem uwzględnienie użycia kreatywnych pozwala ujawnić komponenty semantyczne w języku ogólnym słabo widoczne, umożliwia też pokazanie znaczeniowej otwartości wyrażen językowych, która współgra z otwartością ludzkiego myślenia o świecie. Konotacje tekstowe, pozornie zupełnie indywidualne, zwykle mają wyrazistą motywację, gdyż semantycznie interpretowalna wypowiedź musi wyrastać z wiedzy językowo-kulturowej. Sytuacje, gdy jedynie tekst stanowi uzasadnienie nieskonwencjonalizowanych komponentów znaczeniowych, są bardzo rzadkie.

*Instytut Filologii Polskiej Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej
pl. Marii Curie-Skłodowskiej 4 A, 21-031 Lublin, Polska
<anna.pajdzinska@poczta.umcs.lublin.pl>
<tokarski@poczta.umcs.lublin.pl>*